

Irene Stengs

‘Anticiperend erfgoed’

Erfgoedpolitiek en het geheugen van de toekomst

*Houten bordje met tekst over de moord op Theo van Gogh, Ruud Veenis, 2004.
Fotografie: Rijksmuseum*

In musea, archieven en instituten hoopt het erfgoed van de toekomst zich op: van een sigarettenpeuk van de Theo van Gogh-herdenking tot kastanjes van de Anne Frankboom. Het gaat om objecten die verbonden zijn met intensieve, emotionele gebeurtenissen. Maar niet alles wordt bewaard. Welke processen bepalen wat wel en wat niet tot erfgoed gemaakt wordt?

In de collectie van het Rijksmuseum in Amsterdam bevindt zich een houten bordje met de tekst 'Op 2 november 2004 is hier Nederland gestorven. Ik ben opeens een totale vreemde in mijn eigen land.' Achterop staat: 'De dader krijgt een eerlijk proces en wij voor de zoveelste maal levenslang', en op het 'bodemplankje': Ruud Veenis – Utrecht. Het bordje, een reactie op de moord op Theo van Gogh, is onderdeel van een bescheiden collectie objecten, brieven en tekeningen die, aldus de museumwebsite, 'naar aanleiding van de moord op Theo van Gogh op de plek van de moord in de Linnaeusstraat/hoek Oosterpark, zijn neergelegd. Hier was een herdenkingsplek ingericht.'¹ De maker schonk het in december 2004 aan het museum. Het Rijks bezit ook een 'Pim-Fortuynvlag' en een filmblik waarop een sigarettenpeuk en een krantenknipsel met een foto van Van Gogh zijn geplakt. Op het blik staat: 'Dit was je laatste film over Pim Fortuin. Nu ben jij het slachtoffer. We zullen je gedenken. Theo, rust zacht' en 'Film Fortuin – Born to be wild'. De collectie is vooralsnog alleen digitaal, via de Rijksstudio-website, te bezichtigen. Het bordje en het filmblik zijn daarnaast ook onderdeel van de collectie 'varia van de 20ste eeuw en later' die deel uitmaakt van het door de Europese Unie opgezette digitale erfgoedmuseum Europeana.² De opname in de collectie van het Rijksmuseum heeft van dit Theo-van-Goghherdenkingsmateriaal formeel Nederlands erfgoed gemaakt; van blik en bordje zelfs Europees erfgoed. Ook het Amsterdam Museum heeft een aantal voorwerpen met betrekking tot de moord op Van Gogh in zijn collectie opgenomen. Het papieren herdenkingsmateriaal is grotendeels naar het Stadsarchief gegaan, alwaar het, gedroogd, ontsmet, gestreken en gescand, jaren als digitaal monument te bezoeken was. De zorgvuldige omgang met het Van-Gogh-materiaal sluit aan bij de bredere maatschappelijke ontwikkeling om aan herdenkingsmateriaal de status van erfgoed toe te kennen.

'Nationaal knuffelprotocol'

Op plekken waar mensen op een dramatische manier om het leven zijn gekomen – in het verkeer, door geweld, brand, werkgerelateerde ongelukken – ontstaat de laatste decennia vaak een tijdelijk monument bestaande uit bloemen,

Filmblik op de herdenkingsplek voor de moord op Theo van Gogh, 4 november 2004. Fotografie: Irene Stengs

Opruimen van het Van Gogh-monument, 10 november 2004. Fotografie: Irene Stengs

kaarsen, foto's, brieven, knuffels en andere, voor de overledene(n) specifieke, paraferalia. Met name bij gebeurtenissen waar vanuit de samenleving massaal en emotioneel op gereageerd wordt, zoals de Vuurwerkcramp (2000), de moorden op Pim Fortuyn (2002) en Theo van Gogh (2004), het Koninginnedagdrama (2009), de MH17-ramp (2014) en het treinongeluk met de Stint (2019), blijkt het vrijwel onmogelijk om herdenkingsmateriaal in een later stadium zonder meer weg te gooien.³ De emoties en sentimenten rond de gebeurtenis zijn kennelijk als vanzelfsprekend verbonden geraakt met het materiaal. Deze verbondenheid maakt inzichtelijk waarom het een speciale behandeling afdwingt: weggooien zou lijken alsof daarmee ook het verdriet en de morele verontwaardiging worden weggegooid, en daarmee ontkend. Dit verplicht belangrijke spelers in het maken van

deze recente vorm van erfgoed – overheden, archieven, musea en onderzoeksinstituten – hun selecties te motiveren, en zich ook op gepaste wijze te ontdoen van dat deel van het materiaal dat door hun keuze de status ‘afval’ heeft gekregen. Ook met verregende knuffels moet zorgvuldig worden omgegaan: niet voor niets verzocht het ministerie van Veiligheid en Justitie de burgemeester van Hilversum, Pieter Broertjes, belast met het vinden van een gepaste bestemming voor het herdenkingsmateriaal van de MH17 ramp, om een ‘nationaal knuffelprotocol’ te ontwikkelen.

Sacraal materiaal

Het toekennen van een speciale status, een proces van verbijzondering, wordt in de antropologie en religiewetenschappen aangeduid als sacralisering. Het procesmatige karakter betekent dat geen enkele handeling, voorwerp of plek vanuit zichzelf ‘heilig’ of erfgoed is, maar dat deze waarden altijd door mensen zijn toegekend. Daarmee kan in potentie elke culturele handeling, plek of voorwerp sacraal of erfgoed worden. Birgit Meyer en Marleen de Witte (2013) formuleerden al eerder een perspectief dat erfgoedvorming en het religieuze binnen één theoretisch raamwerk plaatst: ‘Niet veel anders dan in het geval van religie, is ook bij erfgoedvorming sprake van een zekere vorm van sacralisering, waardoor culturele vormen worden opgetild en apart gezet, om als het ware iets te hebben waarvan je kunt zeggen: daar draait het

om in het leven’ (Meyer et al. 2013, 276, vertaling IS). Zelfs het meest alledaagse object (zoals een sigarettenpeuk) kan zo een overstijgende betekenis krijgen. Uit mijn onderzoek naar de omgang met het hout van de in 2010 omgewaaide ‘Anne-Frankboom’, de kastanjeboom waar Anne Frank in haar dagboek over schreef, bleek bijvoorbeeld dat door de jaren heen kastanjes van de boom op verschillende manieren tot erfgoed zijn gemaakt. Het meest aansprekende voorbeeld is de in plexiglas gegoten kastanje ‘nummer 49’ met echtheidsverklaring, die in 2010 door het Joods Nationaal Fonds (JNF) aan het Rijksmuseum geschonken is, en als ‘herinneringsobject’ in de digitale collectie te vinden is. Deze ‘Kastanje van de Anne Frankboom’ is een van de 517 genummerde exemplaren die het JNF liet maken ter financiering van de renovatie van het Anne Frank Memorial Park in Israel. Het sacraliseringsproces valt hier te begrijpen als wat de antropoloog James Frazer (1890) ‘contactmagie’ genoemd heeft. De ‘aanraking’ door het oog van Anne Frank heeft de kastanjeboom een sacrale waarde gegeven, die, zoals het exemplaar in de museumcollectie laat zien, tegelijkertijd een erfgoedwaarde is.

Met het richten van de blik op de maakbaarheid en het maken van erfgoed wordt de vanzelfsprekendheid waarmee bepaalde culturele handelingen, plekken en voorwerpen als erfgoed worden beschouwd, onderwerp van onderzoek. Dit betekent dat onderzoek naar erfgoed de vraag moet stellen waarom aan bepaalde gebeurtenissen, culturele vormen of objecten erfgoedwaarde wordt toegekend en aan andere niet. Toegespitst op de vererfgoedisering van herdenkingen, gaat zulk onderzoek dus eigenlijk over de vraag welke doden of wat voor soorten dood wel herinnerd moeten blijven en wat kennelijk minder de moeite van het herinneren waard is. Concreet kan bijvoorbeeld de vraag gesteld worden waarom het herdenkingsmateriaal voor de slachtoffers van de Schiphol-brand (2005), waarbij elf asielzoekers om het leven kwamen, niet als erfgoed bewaard is. Klaarblijkelijk wordt in het Nederland van nu aan dat drama minder maatschappelijk gewicht toegekend dan aan sommige andere drama’s. Deze selectieve blik raakt aan een fundamenteel punt in hedendaagse processen van erfgoedvorming.

In potentie kan elke culturele handeling, plek of voorwerp sacraal of erfgoed worden

Oorspronkelijke
verpakking kastanje
Anne Frank boom,
Joods Nationaal
Fonds, 2010.
Fotografie: Rijks-
museum

Anders dan bij voorwerpen, handelingen en plekken waar historische waarde in retrospectief doorslaggevend is voor het toekennen van erfgoedwaarde, gaat het in bovenstaande voorbeelden vooral om erfgoed waarvan verondersteld wordt dat dit in de toekomst een betekenisvolle herinnering aan het verleden (ons heden) zal zijn. Deze tendens tot het creëren van ‘anticiperend erfgoed’ (Stengs 2018) heeft een bredere politieke relevantie. Niet alleen omdat hierdoor duidelijk wordt wat in het nu de moeite van het bewaren waard wordt geacht (en wat niet), maar ook omdat het toont hoe de huidige samenleving in de toekomst herinnerd zou willen worden, oftewel welke gebeurtenissen, verhalen en personen tot het toekomstige verleden zouden moeten behoren.

Maken en breken

Dat erfgoed gemaakt wordt druist in tegen gangbare opvattingen over cultuur als onveranderlijk en gebaseerd op traditie. In een wereld vol onzekerheden wordt cultuur en, in het verlengde hiervan, erfgoed door velen ervaren als een ankerpunt, als een vastomlijnd geheel van

handelingen en ideeën dat het onvervreembare bezit vormt van een afgebakende groep mensen of een gemeenschap. Feesten en rituelen lenen zich bij uitstek voor zo’n ideaaltypische kijk op gebruiken en gewoonten als authentiek en echt, en verdienen daarmee de status van erfgoed.

Ondanks dit heersende idee kunnen ook nieuwe rituelen of materiaal verbonden met recente gebeurtenissen moeiteloos als erfgoed worden ervaren. Hier spelen rituelen en geritualiseerde handelingen een belangrijke rol in het genereren van emoties en sentimenten. Als momenten van verhoogde betekenis, immers onderbrekingen van het dagelijks leven, kunnen rituelen sterke gevoelens van verbondenheid – en onlosmakelijk daarmee van uitsluiting – oproepen, zoals socioloog Emile Durkheim in 1912 al betoogde. Bovendien hebben rituelen door hun herhaalbaarheid een eigen vermogen om culturele vormen en handelingen te populariseren en te naturaliseren, en zo als een vorm van cultureel erfgoed te legitimeren. De coronacrisis laat zien hoe snel rituelen kunnen populariseren en als vanzelfsprekend worden overgenomen, zonder zich daarbij, met het virus

meebewegend, door nationale grenzen te laten hinderen: het nationale dankbetoon aan de zorghelden middels een collectief applaus, begonnen in Italië, groeide in korte tijd uit tot een wereldwijd ritueel. Even vanzelfsprekend is 'het hart' op vlaggen, posters, T-shirts, billboards en spandoeken als hét publieke symbool van maatschappelijke verbondenheid in 'het nieuwe samen'. Bij de HEMA, de materiële spiegel van de Nederlandse samenleving, was de 'corona-uitstalling' wekenlang vrijwel identiek aan die voor Valentijnsdag.

De coronapandemie is in vele opzichten een 'gebeurtenis van hoge dichtheid' (*high density event*, Stengs 2019) met een schaal en intensiteit van ongekeende omvang. Hedendaagse samenlevingen worden gekenmerkt door een snelle openvolging van gebeurtenissen waarvan de ontwikkelingen door velen op de voet worden gevolgd, en die tegelijkertijd op uiteenlopende wijzen en niveaus tot handelen aanzetten en nieuwe vormen van handelen oproepen. *High density events* zijn intensief in die zin dat emoties en sentimenten een belangrijke aanjager vormen van een snelle, zich voortdurend herhalende productie van (deel)verhalen en beelden, en omgekeerd. Het zijn gemedieerde en gemedialiseerde gebeurtenissen waarin via tekst en beeld culturele vormen, handelingen en objecten in hoog tempo worden overgedragen en uitgewisseld, processen waar in principe *iedereen* bij betrokken kan zijn. De centrale rol van sociale media in het leven van alledag geeft aan deze processen een extra versnelling.

Recente voorbeelden van gebeurtenissen van hoge dichtheid waren de monsterzwermtochten van Maarten van der Weijden. De oprichting van een beeld-cum-herdenkingsplek op de plaats waar de zwemmer in 2018 moest opgeven laat zien hoe *high density events* stante pede locaties, gebeurtenissen en objecten tot erfgoed kunnen maken. Het documenteren en archiveren van coronapandemiemateriaal (dagboeken, complottheorieën, memes, kunst, foto's, symbolen) door onderzoeksinstellingen, archieven en digitale erfgoednetwerken valt te begrijpen als anticiperende erfgoedvorming. Ook hier moet de vraag gesteld worden welke (impliciete) selectieprocessen maken dat materiaal wel of niet het predicaat 'moeite van het bewaren waard' krijgt. Omdat de coronacrisis immers, anders dan de

slogan 'corona treft ons allemaal' lijkt te suggereren, bestaande ongelijkheden versterkt en uitvergroot, zal aan de ervaringen, plekken en beelden van sommigen minder maatschappelijk gewicht worden toegekend.

Bij het schrijven van dit artikel maakten de *high-density* dimensies van de coronacrisis alweer plaats voor de wereldwijde beeldenstorm opgeroepen door de Black Lives Matter-beweging. De bekladding, vernietiging en verwijdering van koloniaal erfgoed laat zien dat erfgoed altijd in beweging is en dat maakbaarheid ook mogelijke vernietiging of verandering impliceert. De waarschijnlijke uitkomst dat een deel van deze koloniale materie als 'kritisch erfgoed' in musea terecht komt, laat zien dat ook zulk materiaal een speciale behandeling afdwingt. ●

Literatuur

- Durkheim, E. (1912) *The elementary forms of the religious life*. Londen: George Allen & Unwin (herdr. 1957).
- Frazer, J.G. (1890) *The golden bough: a study in magic and religion*. Londen/Toronto: MacMillan & Co (herdr. 1967).
- Meyer, B. en M. de Witte (2013) 'Heritage and the sacred: introduction'. In: *Material religion: the journal of objects, art and belief*, jrg. 9, nr. 3, 274-281.
- Stengs, I. (2014) 'In conversation: sacred waste'. In: *Material religion: the journal of objects, art and belief*, jrg. 10, nr. 2, 235-238.
- Stengs, I. (2018) 'Ascertaining the future memory of our time: Dutch institutions collecting relics of national tragedy'. In: *Sense and essence: heritage and the cultural construction of the real*, 266-288.
- Stengs, I. (2019) 'Gepopulariseerde cultuur, ritueel en het maken van erfgoed'. In: *Sociologie*, jrg. 15, nr. 2, 175-208.

Noten

- 1 Collectie 'moord op Theo van Gogh'
- 2 Collectie Europeana, www.europeana.eu
- 3 Alles bewaren is in de praktijk nooit mogelijk: een deel van het materiaal is vergankelijk, er is te veel materiaal, of conservering en behoud worden te kostbaar. Ik noem dit materiaal dat niet bewaard kan worden maar waar sprake is van verzet tegen weggooien 'heilig afval' (Stengs 2014).

Irene Stengs is senior onderzoeker bij het Meertens Instituut en bijzonder hoogleraar Antropologie van Ritueel en Populaire Cultuur aan de Vrije Universiteit Amsterdam